

नेपालका मल्ल वंशको ऐतिहासिक विश्लेषण

डा. बलराम कायस्थ

इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर

इमेल : balaram.kayastha@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v10i1.74922>

सार

वर्तमान नेपाली समाजमा विशेषतः काठमाडौं उपत्यकामा आफ्नो नामको पछिल्लिर मल्ल थर धारण गर्ने दुई थरीका भिन्न जातिहरू भेटिन्छन् । दुवै मल्लहरू इतिहासको कुनै कालखण्डमा आ-आफ्नो राज्यसत्ताको सर्वोच्च स्थानमा पुग्न सफल भएका थिए । जसमध्ये एकथरी - पश्चिम नेपालको कर्णाली प्रदेशका खसमल्लहरू हुन्, जो आफूलाई ठकुरी मल्ल भन्ने रुचाउँछन् भने अर्कोथरी - नेपाल उपत्यकाका मल्ल राजा (थकुरजु) हरूका सन्तान, जो आफूलाई नेवार मल्ल भन्ने गर्दछन् । यी दुवै मल्लहरूका पुर्खा र तिनको मूल थाँतथलो एउटै भएको धारणा विद्वानहरूको रहेको पाइन्छ । बुद्धको समयमा उत्तरी भारतको कुशीनगरमा मल्लहरूको संघराज्य थियो । तर कालान्तरमा साम्राज्यवादी गुप्तशासकहरूको आक्रमणले गर्दा यी मल्लहरू त्यहाँ टिक्न नसकी सुरक्षित स्थलको खोजी गर्दै नेपालको पहाडी भूभागमा प्रवेश गरे । यसपछि जो मल्लहरू कर्णाली प्रदेशतिर लागे, तिनीहरू खस मल्ल कहलिए भने जो मल्लहरू गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्र हुँदै नेपाल उपत्यकातिर लागे, तिनीहरू यहाँको स्थानीय सभ्यता, संस्कृतिमा आवद्ध हुँदै गएपछि नेवार मल्ल कहलिए । वास्तवमा मल्लहरू न त नेवार हुन्, न त पर्वतीय ठकुरी नै । यिनीहरू प्राचीन भारतका सूर्यवंशी क्षेत्रीय भएको तथ्य हालसम्मको ऐतिहासिक अध्ययनहरूबाट थाहा हुन्छ । प्रस्तुत लेखमा पूर्व मध्यकालदेखि नेपालको केन्द्रीय राज्य प्रशासनमा कुनै न कुनै रूपमा देखा पर्ने मल्ल, राजवंशको रूपमा उदाएको मल्ल वंश र तिनको प्राचीन मल्ल वंशसँगको सम्बन्ध आदि बारेमा संक्षेपमा विवेचना गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : मल्लयुद्ध गोष्ठी, कुशीनगर, सूर्यवंशी, यशोमल्ल, अरिमल्ल, जयस्थिति मल्ल ।

परिचय

मल्ल संस्कृत शब्द हो, जसको अर्थ हुन्छ -कुशतीबाज । लिच्छविकालमा “मल्लयुद्ध गोष्ठी” भन्ने पहलवानहरूको संगठन नै हुन्थ्यो, जसले आफ्नो कला प्रदर्शन गरेर सर्वसाधारण जनतालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दथ्यो । लिच्छविकालमा मनोरञ्जनका लागि मल्लयुद्ध गराउने चलन लोकप्रिय थियो । यसैले सर्वसाधारण जनताको मनोरञ्जनका लागि शारीरिक रूपले तन्दुरुस्त र बलवान मानिसहरूबीच बेला-बेलामा भिडन्त गराउने प्रवन्ध मल्लयुद्ध गोष्ठीले गर्दथ्यो । शिवदेव, अंशुवर्माको संवत् ५२६ (वि.सं.६५१) को लेले अभिलेखमा मल्ल युद्ध गोष्ठीको उल्लेख दुई ठाउँमा आएको छ (वज्राचार्य, २०३० : २८६-८७) । स्मरणीय कुरा के छ भने प्राचीन भारतमा लड्ने भिड्ने कार्यमा निपुण व्यक्तिले पदवीको रूपमा मल्ल उपाधि धारण गर्दथे । यताबाट मल्ल पराक्रमसँग सम्बन्धित पदवी देखिन्छ । यसैले दशौं, एघारौं शताब्दीतिर दक्षिण भारतका पल्लव, चालुक्य वंशका कतिपय शासकहरूले समेत मल्ल पदवी लिएका थिए । खास गरेर काँची भारतका पल्लवहरूले कुशती प्रतियोगितामा आफ्ना प्रतिद्वन्दीहरूलाई पराजित गरेपछि विजयी उपाधिका रूपमा मल्ल पदवी धारण गर्ने गर्दथे (शाह, १९९२ : ४६) । यसरी मल्ल पद उपाधिका रूपमा धारण गर्ने प्रचलन त्यहाँ निकै लोकप्रिय

मानिन्थ्यो । प्रारम्भमा मल्ल एकप्रकारको विद्या वा कौशल थियो, जो युद्धका लागि आवश्यक मानिन्थ्यो । तर पछि त्यो मल्ल शब्द उपाधिमा परिणत भयो र हुँदाहुँदै यो ठकुरीको जात वा शाखामा परिणत भयो (शर्मा, २०७७ : ७७) ।

माथिका तथ्यहरूबाट मल्ल भन्नाले लडन्त भीडन्तमा निपुण एउटा प्राचीन जाति भन्ने बुझिन्छ, जुन पछि गएर वंशविशेषमा परिणत भयो । प्रकारान्तरले त्यो पदवी वा उपाधिमा समेत रुपान्तरण भएको देखिन्छ । तर नेपालमा राज्य गर्ने मल्ल शासकहरू भने पदवीका रुपमा मल्ल धारण गरेका शासक नभएर वंश विशेषकै द्योतकका रुपमा रहेका मल्लहरू हुन् भन्ने देखिन्छन् । जो ईशाको पाँचौं, छैठौं शताब्दीतिर उत्तर भारतको कुशीनगर, पावाबाट आश्रयका निमित्त वर्तमान नेपालको शिवालिक पहाडी क्षेत्रमा आइबसेका थिए । इतिहासकार एच.सी. रोयका अनुसार शुरुमा एक, डेढसय वर्षसम्म उनीहरू तराईको समथर भूमिमा स्थानीय आदिवासी थारुहरूकै वस्ती वरपर रहे । पछि मल्लवार, दानवताल (वर्दिया), सैनामैना, लुम्बिनी काँक्रेविहारमा बिताए । चाँगु अभिलेखमा लिच्छवि राजा मानदेव प्रथमले विद्रोही सामन्तहरूलाई कज्याउने क्रममा पश्चिम गण्डकी पारि मल्लहरूको मल्लपुरी भन्ने राज्यको उल्लेख भएको छ (वज्राचार्य, २०३० : १६) । अद्यापि पश्चिम नेपालको मल्लज भन्ने पुरै इलाकामा मल्लहरूकै आधिक्य छ (शर्मा २०७७ : ७७) । त्यसबेला नेपालमा लिच्छविविहरू शासन गर्दै थिए । आठौं शताब्दीतिर आउँदां समय अलि अनुकूल हुँदै गएपछि उनीहरूमध्ये केही पश्चिमोत्तर पहाडी भूभागतिर लागे भने केही गण्डकी थिचोल्दै नेपाल उपत्यकामा प्रवेश गरे ।

नेपालको इतिहास अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने प्राचीनकालमा राज्यको सर्वोत्तम हित एवं चौतर्फी उन्नतिका निमित्त लिच्छवि शासकहरूले जुन योगदान दिए, त्यस्तै योगदान मध्यकालमा मल्ल वंशका शासकहरूको रहेको पाइन्छ । वस्तुतः आश्चर्यजनक कलाकौशल, धर्म संस्कृति, सामाजिक परम्परा, रीतिस्थिति, भाषा साहित्य, गीतसंगीत, नाचगान आदिद्वारा नेपाल उपत्यकाको इतिहासलाई समृद्ध र धनी बनाउने कार्यमा मल्ल वंशका शासकहरूको ठूलो देन रहेको पाइन्छ । ठीक त्यसैगरेर पूर्वमध्यकालमा पश्चिम नेपालको कर्णाली प्रदेशको सिञ्जामा खसराज्य स्थापना गरी अगि बढेका अर्कोथरी मल्लहरू, जसलाई खसमल्ल पनि भन्ने गरिन्छ, तिनले पनि आफ्नो राज्यको चौतर्फी विकास गरेका थिए । आफ्नो राज्यको सीमा टाढा-टाढासम्म विस्तार गरी विशाल खससाम्राज्य खडा गर्नु, बौद्ध एवं हिन्दू धर्मको सम्बर्द्धन गर्नु, कला वास्तुकला, भाषा साहित्यको विकास गर्नु आदि खसराजाहरूका महत्वपूर्ण उपलब्धि थिए । वास्तवमा भन्ने हो भने वर्तमान नेपालका बाहुन, क्षेत्री भनिने खस आर्यहरू जुन छन्, तिनीहरू मूलरूपले त्यसै क्षेत्रका बासिन्दा थिए । नेपाल राज्यले अंगीकार गरेको हिन्दू धर्म, संस्कृति, परम्परा पनि खासमा भन्ने हो भने त्यसै क्षेत्रको धर्म, संस्कृति थियो । त्यस्तै वर्तमान नेपालको राष्ट्रिय भाषाको रुपमा रहेको आधुनिक नेपाली भाषा पनि कुनै बेला सिञ्जाको स्थानीय भाषा भएकाले यसलाई सिञ्जाली भाषा वा खस भाषा पनि भन्ने गरिन्छ । यसरी इतिहासमा कुनै बेला मल्लहरू आ-आफ्नो राज्यको सर्वोच्च स्थानमा रहन सफल भएका देखिन्छन् । तर पछिगएर राष्ट्रिय भावनाको अभाव, राज्य टुक्रिएमा स्वतन्त्र अस्तित्व लोप हुन्छ भन्ने कुरा नबुझेका शासकहरूले राज्यलाई स्थिरता प्रदान गर्न सकेनन् । फलतः एकातर्फ विशाल खस साम्राज्य टुक्रिएर बाइसी र चौबिसे राज्यहरू देखापरे भने अर्कातर्फ काठमाडौं उपत्यकाको संगठित मल्ल राज्य पनि विखण्डित भई कान्तिपुर, भक्तपुर ललितपुर गरी तीन राज्यमा परिणत भयो ।

अध्ययन विधि

प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतसामग्रीमा आधारित रहेर यो अनुसन्धानात्मक लेख तयार गरिएको छ । यसमा प्राप्त स्रोतसामग्रीलाई अध्ययन गर्नका निम्ति विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक र तुलनात्मक विधिहरू उपयोग गरिएको छ । यस अध्ययनलाई विश्वसनीय र प्रामाणिक बनाउन सम्बद्ध विद्वानका अन्तरवार्ताका साथै विभिन्न विद्वानहरूद्वारा लेखिएका पुस्तक, ग्रन्थ, लेखहरूको अध्ययन, विश्लेषणपश्चात् त्यसबाट निस्केको निचोड प्रस्तुत गरिएको छ ।

ऐतिहासिकता

नेपाल उपत्यकामा मल्लहरूको शासन कहिलेदेखि प्रारम्भ भयो भनी किटानका साथ भन्न नसकिए पनि तेह्रौं शताब्दीको आरम्भदेखि यहाँ मल्लहरूको शासन व्यवस्था कायम भएको मानिन्छ । साथै यस वंशका पहिलो शासक भनेर अरिमल्लको नाम लिने चलन छ । ई.सं.१२०० जनवरीको एउटा हस्तलिखित ग्रन्थको आधारमा अरिमल्लले ई.सं.१२०० (वि.सं. १२५७) देखि शासन गरेको देखिन्छ (शाह, १९९२ : ४६) । तर अरिमल्ल भन्दा धेरै अगाडि देखि नै शासनमा मल्लहरू कुनै न कुनै रूपमा सक्रिय थिए भन्ने कुरा गोपालराज वंशावली र अन्य केही अभिलेखहरूमा समेत उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तोकि गोपाल राजवंशावलीमा दक्षिण सिम्रौनगढ (तिरहुत) बाट ने.सं. २३१ (वि.सं. ११६८) भाद्र कृष्ण सप्तमीका दिन यहाँ आक्रमण हुँदा श्रीश्रीश्री नरमल्लदेवले डोयहरूलाई खड्गले काटे भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५ : ३३) । त्यतिखेर दक्षिण तिरहुत क्षेत्रका बासिन्दालाई यताकाले होच्याएर डोय भन्ने चलन थियो । डोय शब्द पानी नचल्ने डुँड वा डुँड्या जातिको अपभ्रंशित रूप हो भन्ने एकथरी विद्वानहरूको भनाइ पाइन्छ (टी.आर. वैद्य, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २०७४।६।७) । हुनपनि पूर्वमध्यकालीन नेपाल उपत्यकामा बरोबर आक्रमण गरी यहाँको राजनीतिमा अनावश्यक रूपले हस्तक्षेप गरिरहने दक्षिण सिम्रौनगढ राज्यका बासिन्दाहरू उपत्यकावासीका नजरमा सम्मानित ठहरिने कुरै भएन । यसैले यताकाले तिनलाई घृणा गरेर डोय भन्ने गरे । डोयहरूको उल्लेख गोपाल राजवंशावलीमा धेरै ठाउँमा आउँछ (वज्राचार्य, पूर्णिमा ४: १४९-५४) । त्यस्तै वि.सं. ११९९ को राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको एउटा अभिलेख अनुसार त्यसबेला दक्षिण भारतका शंकराचार्य यहाँ आएर विभिन्न राजकुमारहरूलाई दिक्षा दिएको, जसमध्ये एकजना यशोमल्ल भन्ने पनि थिए । यसरी यशोमल्ललाई राजकुमार भनिएबाट त्यसबेला उपत्यकाको शासनमा मल्लहरूको उदय भइसकेको देखिन्छ (रेग्मी, १९६६ : १३-१६) । यशोमल्लका साथ दीक्षित हुने अन्य राजकुमारहरूमा आनन्ददेव, वसन्तदेव, सोमेश्वरदेव आदि पनि थिए (वज्राचार्य, २०६६ : ६३) । नेपाल मण्डलमा आफूलाई स्पष्ट रूपमा मल्ल भनी लेख्ने प्रथम मल्लराजा अरिमल्ल थिए । यसभन्दा पहिले मल्लराजाहरू गद्दीमा बसेका भएपनि तिनले आफूलाई मल्ल नभनेर सूर्यवंशी मात्र लेखेको पाइन्छ (वज्राचार्य, २०६६ : ६२) । अरिमल्ल गद्दीमा बसेपछि नेपालमण्डलमा मल्ल युग शुरु हुन्छ । यो युग नेपालको इतिहासमा लगभग ५०० वर्षसम्म चल्यो ।

मल्लहरू मध्यकालको प्रारम्भदेखि नै पुरानो लिच्छवि राजवंशसँग मिलेर शासन गरिरहेका थिए भन्ने देखिन आउँछ । वास्तवमा त्यसबेला नामका पछाडि “देव” आएका पुरानो राजवंश र मल्ल राजवंशमध्ये एकान्तर रूपमा राजगद्दीमा बस्ने एउटा विचित्रको शासन पद्धति अगाडि आयो अर्थात् एउटा राजवंशका व्यक्ति गद्दीमा बसेका हुन्थे भने अर्को राजवंशका व्यक्ति युवराज घोषित गरिन्थे (चालिसे, २०४८ : २००-२०१) । यसरी राजवंश दुईवटा भए जस्तै राजदरवार पनि दुईवटै रहेका थिए- एउटा आनन्ददेवले बनाएको त्रिपुर र अर्को

युथुनिमम । तत्कालीन राजनीतिक परिस्थितिमा केन्द्रमा मूल रूपले दुई शक्ति केन्द्रहरू देखापरे । एउटा त्रिपुर राजदरवार, जुन देवनामधारी पुराना शासकहरूको निवास थियो भने अर्को युथुनिमम राजदरवार नयाँ मल्ल शासकहरूको राजकीय बासस्थान थियो (श्रेष्ठ, २०५८ : २०) । यही क्रम चलदै जाँदा अरिमल्लले एकपल्ट शासनमा एकलौटी अधिकार कायम गरेको देखिन्छ । तर व्यवस्थित रूपमा नेपाल उपत्यकामा मल्ल वंशको शासन व्यवस्था भने जयस्थिति मल्लको समयदेखि मात्र प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यहाँनेर बुभुनु पर्ने कुरा के छ भने नेपालको तत्कालीन राजनीतिमा लिच्छवि वंशको पतन कसरी भयो ? अर्थात् मल्लहरूले लिच्छविहरूलाई युद्धमा कहिले र कसरी हराएर सत्ता प्राप्त गरे ? अर्थात् राजनीतिक चातुर्यताद्वारा परास्त गरी मल्लहरूले कसरी लिच्छविहरूबाट सत्ता खोस्न सके भन्ने कुरा स्पष्ट प्रमाणको अभावमा निश्चित रूपले भन्न सकिने अवस्था छैन । नेपालमा अहिलेसम्म प्राप्त वंशावलीहरूमध्ये सबैभन्दा प्राचीन र प्रामाणिक वंशावली गोपालराज वंशावली नै हो । त्यस वंशावलीमा पनि गोपाल वंशलाई महिषपाल वंशले, महिषपाललाई किरातले, अनि किरात वंशलाई लिच्छविहरूले पराजित गरी नेपालमा आफ्नो शुरु गरे भन्ने कुरा स्पष्ट शब्दमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तर लिच्छवि वंशको पतन कसरी भयो अर्थात् मल्ल वंशको उत्थान कसरी भयो भन्ने कुरा कहिँ कतै उल्लेख छैन । अतः अधिकांश विद्वानहरू मध्यकालीन प्रसिद्ध शासक जयस्थिति मल्लले राजा जयार्जुनदेवलाई राज्यच्युत नगरेसम्म नेपालको शासन सत्तामा रहने देव नामधारी शासकहरू पुरानै लिच्छवि वंशको भएको धारणा राख्दछन् ।

मल्ल वंशको प्राचीनता

ऐतिहासिक स्रोतसामग्रीका आधारमा मल्लहरू एक अत्यन्त प्राचीन जाति भएको पाइन्छ । प्राचीन समयमा मल्लहरूलाई विशिष्ट वर्गको क्षेत्रीयको रूपमा लिने गरिन्थ्यो । मनुस्मृतिमा लिच्छविहरूका साथै मल्ल जातिको पनि उल्लेख भएको छ (शर्मा, २००८ : १२८) । आचार्य कौटिल्यले पनि आफ्नो अर्थशास्त्रमा मल्लहरूलाई केही राजकीय सत्ताधारी देखाएका छन् (भण्डारी, २०२७ : १००) । कौटिल्यको समय भन्दा पनि पूर्व बौद्ध वाडमयमा हिमालयको मध्य कछारमा मल्लहरूको शासन भएको देखिन्छ । जसअनुसार कुशीनगर र पावा जहाँ क्रमशः भगवान गौतम बुद्ध र महावीरको मृत्यु भयो, ती ठाउँहरू मल्लहरूको गणराज्य अन्तर्गत थिए । भारतीय वाडमयमा पनि मल्लहरूको नाम कोशल, विदेह, मगध र लिच्छविहरूको साथ लिइएकोले भारतमा गुप्त साम्राज्य स्थापित हुनु भन्दा अघिदेखि नै मल्लहरूको बलियो स्थिति रहेको थाहा हुन्छ । गौतम बुद्धको मृत्युको घटनासित पनि मल्लहरूको नाम उल्लेख हुन आएको पाइन्छ । जस्तोकि कुशीनगरको साधारण गाउँमा गौतम बुद्धको मृत्यु हुन लागेको देख्दा उनका प्रिय शिष्य आनन्दलाई खेद लाग्यो । यसैले बुद्धले उनलाई त्यस भूमिको महत्व बुझाउँदै भने कि मल्लहरूको यो देश प्राचीनकाल देखि नै प्रख्यात छ र यहीं पराक्रमी र गुणवान राजा सुदर्शनको शासन थियो । आनन्दलाई अभै सन्तोष दिन बुद्धले त्यहाँका मल्ल परिवारलाई आफ्नो अन्तिम दर्शनका लागि बोलाउन पठाए (शर्मा, २००८ : १२८) ।

मगध सम्राट अजातशत्रुको साम्राज्यवादी आक्रमणले गर्दा जसरी लिच्छविहरू वैशालीबाट भागेर नेपाल उपत्यकातिर पसे, त्यसैगरी चन्द्रगुप्त मौर्यको आक्रमणले गर्दा कुशीनगर र त्यस छेउछाउमा संघराज्य खडा गरी शासन गरिरहेका मल्लहरू पनि आत्मसुरक्षाका लागि गण्डकी प्रदेशतिर पसेको अनुमान हुन्छ (भण्डारी, २०२७ : १०१) । समयको क्रम मात्र तल माथि परेको देखिन्छ अर्थात् एउटा ईशापूर्व पाँचौँ शताब्दीतिर आए भने अर्को ईशाको पाँचौँ छैठौँ शताब्दीतिर आए । संवत् ३८६ (वि.सं. ५२१) को चाँगुनारायणको अभिलेख अनुसार लिच्छवि राजा मानदेवले गण्डकी पारीका मल्लहरूलाई पराजित गरेका थिए (वज्राचार्य, २०३० : १६) ।

यसै आधारमा सिल्भाँ लेभीले पश्चिम नेपालको मलेबुङ (मल्लभूमि) लाई चाँगुनारायणको उक्त अभिलेखको मल्लपुरीसित सम्बन्धित देखाएका छन् (शर्मा, २००८ : १२९) । तर हितनारायण भाले मल्लपुरीलाई गोरखपुर छेउछाउ भनी अनुमान गरेका छन् (भा, १९७० : १३०) । तर पनि मल्लपुरी यहीं नै पर्दथ्यो भन्ने थाहा हुन सकेको छैन । जे भएपनि मानदेवले आफ्नो शासनकालमा विद्रोही मल्लहरूलाई युद्धमा पराजित गरी आफ्नो वशमा ल्याएको देखिन्छ (भण्डारी, २०२७ : १०१) । संभवतः बागमती क्षेत्रका लिच्छवि र गण्डकी क्षेत्रका मल्लहरूको संघर्ष पछिसम्म पनि कायम रह्यो । यस कुराको प्रमाण अंशुवर्माको धर्मपुर शिलालेख र जिष्णुगुप्तको थानकोट शिलालेखमा अङ्कित “मल्लकर” ले देखाउँछ । यसैले संभवतः यो मल्लकर गढवालवंशी राजा गोविन्दचन्द्रका अभिलेखमा अंकित “तुरुष्क दण्ड” भैं नै कुनै कर हुँदो हो । यो तुरुष्क दण्ड मुसलमानहरू उपर लाग्दथ्यो अथवा मुसलमानी आक्रमणबाट देशको रक्षा गर्न सैनिक खर्चको निमित्त एकत्रित हुन्थ्यो । कहिलेकाहीं कुनै पराक्रमी शत्रुलाई धन दिई शान्त गरेर देशलाई बचाउनका निम्ति पनि यस्तो कर उठाउन संभव छ । लिच्छविकालीन शिलालेखमा उल्लिखित “मल्लकर” पनि उपर्युक्त कर भैं एक प्रकारको कर हुन सक्छ । सिल्भाँ लेभीका अनुसार सातौँ शताब्दीतिर बागमती क्षेत्रमा पश्चिमका मल्लहरूको केही दवाव थियो र यो कर यसै निमित्त एकत्रित गरिन्थ्यो । तर अंशुवर्मा जस्ता प्रतापी राजा मल्लहरूको अनुचित दवाव सहिरहेका थिए भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिँदैन (शर्मा, २००८ : १२९) । तर यथार्थमा लिच्छवि अभिलेखहरूमा उल्लेख हुन आएको “मल्लकर” पहलवानी सम्बन्धि कर पनि होइन र देश रक्षार्थ पराक्रमी शत्रुलाई धन उपहार दिनका निम्ति लगाइएको कर पनि होइन । नेवारी भाषामा राँगोको एकथरी जातलाई “मले मे” भन्ने गरेको आधारमा यो “मल्लकर” राँगोमाथि लाग्ने कर हो भन्ने अनुमान धनवज्र वज्राचार्यको रहेको छ (वज्राचार्य, २०३० : २२३) ।

यसरी लिच्छवि शासनकालमा मल्लहरू बागमती क्षेत्रमा प्रवेश गरिसकेको थाहा हुन्छ । नेपाल संवत्को प्रारम्भतिर बागमती क्षेत्रका मल्लहरू निककै प्रवल बनिसकेका देखिन्छन् (शर्मा, २००८ : १३०) । दुईजना मल्लहरू- राजमल्लदेव र कठ्यमल्लद्वारा ने.सं. १११ (वि.सं. १०४८) मा पाटनको दक्षिण चम्पापुरी (हालको आधुनिक चापागाउँ) को स्थापना भएको घटना राइट वंशावलीमा उल्लेख छ । यसबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि त्यसबेला नेपाल उपत्यकाभित्र मल्ल वंश आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्न प्रयत्नशील थियो (भण्डारी, २०२७ : १०१) । वास्तवमा लिच्छवि राजाहरूको कमजोरी र स्थानीय सामन्तहरूको संघर्षले गर्दा मल्लहरूलाई राजनीतिक महत्त्व दिएको हुनुपर्छ ।

नेपाल उपत्यकामा शासन गर्ने मल्लहरूको प्राचीन मल्ल जातिसँग कस्तो सम्बन्ध थियो भन्नेबारे स्पष्ट गर्न सकिएको छैन । कतिपय विद्वानहरूले नेपालका मल्लहरूलाई प्राचीन मल्ल जातिका रूपमा नलिएर पदवीको रूपमा “मल्ल” धारण गरेका जाति भन्ने गरेको पाइन्छ । तर माथि उल्लेखित घटनाक्रमलाई विचार गर्दा यी मल्लहरू पदवी धारण गरेका मल्ल देखिँदैनन् । भारतबाट नेपाल पसेका प्राचीन मल्ल वंशकै सन्तति भएको कुरा थाहा हुन्छ । यिनीहरूमध्ये प्रायःजसोमा पाइने प्रष्ट बोली, तेज दिमाग, नेतृत्व क्षमता जस्ता वंशानुगत गुणले पनि यो कुरा पुष्टि गर्दछ । अर्को कुरा, नेपालका कतिपय वंशावलीहरूमा अरिमल्ल कुस्ती खेल्दा खेल्दै छोरा जन्मेकाले उनले छोरालाई “मल्ल” उपाधि दिए भन्ने उल्लेख पाइन्छ । तर वंशावलीको यो भनाइ अलि अतिशयोक्तिपूर्ण लाग्दछ । किनकि ऐतिहासिक स्रोतहरूमा अरिमल्ललाई नै मल्ल भनिएको हुँदा उनले छोरालाई मल्ल उपाधि दिइरहनुपर्ने जरुरत थिएन ।

मल्ल र कर्णाटवंशी बीचको सम्बन्ध

त्यस्तै, पछिल्लो मल्लकालका राजाहरू सिद्धिनरसिंह मल्ल, प्रताप मल्ल, जगज्योति मल्लहरूले केही अभिलेख, हस्तलिखितग्रन्थ आदि ऐतिहासिक स्रोतहरूमा आफूलाई कर्णाटवंशी राजा नान्यदेव र हरिसिंहदेवका सन्तान हौं भनी गर्वसाथ उल्लेख गरेका छन् (रेग्मी, भाग-४, १९६६ : ५८-५९, ७३-७४ र ८६-८७) । यसैलाई आधार मानेर केही विदेशी विद्वानहरूले सिम्रौनगढका शासकहरू नान्यदेव, हरिसिंहदेवले नेपाल उपत्यकामाथि विजय गरी शासन गरे । त्यसपछि उनैका सन्तानहरूको नेपालमा शासन शुरु भयो भनी लेखीदिए । तर ऐतिहासिक दृष्टिले यो भनाई निकै भ्रामक र असत्य देखिन्छ । किनकि कर्णाटवंशी नान्यदेव, हरिसिंहदेवहरूले नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गरेपनि विजयी भएर कहिल्यै नेपालको राजगद्दीमा बसेको पाइँदैन । त्यसोभए ती मल्ल राजाहरूले किन आफूलाई कर्णाटवंशी माने त ? भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ । त्यसको रोचक जवाफ यसरी दिन सकिन्छ - नेपाल उपत्यकामा व्यवस्थित ढंगले मल्ल वंशको शासन सुरु गर्ने संस्थापक शासक जयस्थिति मल्लले विवाह गरेकी राजकुमारी राजल्लदेवी मल्लवंशी उपराज नायकदेवीकी छोरी थिइन् । नायकदेवी र त्यही दरवारमा आश्रय लिएर बसेकी सिम्रौनगढका कर्णाटवंशी राजा हरिसिंहदेवकी रानी देवलदेवीका छोरा जगतसिंहको सम्बन्ध नजिकिन गई त्यसले विवाहको रूप लियो । जसबाट राजल्लदेवीको जन्म भयो । यसबाट जयस्थिति मल्लका सन्तानहरू अर्थात् पछिल्लो कालका मल्लराजाहरू आमापट्टिबाट कर्णाटवंशी हुनगए । र त्यतिबेला कर्णाटवंशी नान्यदेव, हरिसिंहदेवहरूको ख्याति चारैतिर फैलिएको हुनाले तिनले आफूलाई मावली तर्फको साइनोबाट भएपनि कर्णाटवंशी माने । वास्तविकता यही थियो ।

यस सन्दर्भमा अर्को रोचक तथ्य के प्रस्तुत गर्न सकिन्छ भने तत्कालीन नेपाल उपत्यकाका शक्तिशाली शासक रुद्रमल्ल र कर्णाटवंशी महारानी देवलदेवी साख्खै दाजु र बहिनी थिए (नेपाल, २०५४ : १७४) । देवलदेवीको विवाह सिम्रौनगढका राजा हरिसिंहदेवसंग भएको थियो । सिम्रौनगढ ध्वस्त भइसकेपछि राजा हरिसिंहदेव पहाडी भेगतिर आउँदै गर्दा सिन्धुलीको टिंपाट भन्ने ठाउँमा वि.सं. १३८२ मा मृत्यु भएपछि साथमा रहेकी उनकी रानी देवलदेवीले तत्कालीन नेपाल उपत्यकाका शक्तिशाली शासक रुद्रमल्लसंग शरण मागे पछि देवलदेवी र उनका छोरा जगतसिंहले रुद्रमल्लको युथुनिमम् दरवारमा प्रवेश पाएका थिए । रुद्रमल्लको अवसान पछि उपराजको रूपमा रहेकी उनकी नाबालिका छोरी नायकदेवीको हेरचाहको जिम्मा पाएपछि देवलदेवीले विस्तारै नेपाल दरवारमा आफ्नो प्रभाव फैलाउँदै लाने अवसर पाएकी थिइन् । नायकदेवीको पहिलो विवाह काशी नरेशका वंशज हरिश्चन्द्रसँग भएपनि उनको भारदारी षडयन्त्रमा परेर मृत्यु भएपछि पतिविहिन नायकदेवी आफ्नी फुपू देवलदेवीसँगै रहन लागिन् । एउटै दरवारमा रहेकी पतिविहिन, रूपयौवना नायकदेवी र देवलदेवीका छोरा जगतसिंहको सम्बन्ध नजिकिन गई अन्तमा यसले विवाहको रूप लिन पुग्यो । र नायकदेवीको कोखबाट जगतसिंहकी छोरी राजल्लदेवीको जन्म भयो । तर छोरी जन्मेको १० दिनमै नायकदेवीको मृत्यु भयो भने उतातिर विरोधी भारदारहरूद्वारा बन्दी बनाइएका जगतसिंहको पनि बन्दी अवस्थामै मृत्यु भयो । यस्तो संकटपूर्ण अवस्थामा पनि कतिपनि विचलित नभइकन देवलदेवीले आफ्ना पक्षधर भारदारको सहयोग लिई १० दिनकी नातिनी राजल्लदेवीलाई काखमा राखेर राज्यको बागडोर आफ्नो हातमा लिइन् र राज्यकी उत्तराधिकारी राजल्लदेवीलाई पनि लालनपालन गरी हुर्काइन् (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५ : १३ र २८) । राजल्लदेवी आठ वर्षकी भएपछि देवलदेवीले मधेसतिरबाट तत्कालीन डोलाजी प्रथाअनुसार जयस्थिति मल्ललाई भक्तपुर भित्र्याएर दुवैको विवाह गरिदिइन् । यसपछि जयस्थिति मल्लले आफ्नो योग्यता, क्षमताद्वारा विरोधीहरूलाई पन्छाएर नेपालमा मल्ल वंशको एकलौटी शासन शुरु गरे । यसैले उपत्यकाका

पछिल्ला मल्ल राजाहरू उनैका वंशज देखिन्छन् । तर जयस्थिति मल्लकी रानी राजल्लदेवी भने कर्णाटवंशी थिइन् । यस आधारमा पछिल्ला मल्ल राजाहरूको बुढो मावली खलक कर्णाटवंशी हुन गए । र तिनले आफूलाई कर्णाटवंशी सम्बोधन गरे नकि कर्णाटवंशीहरूले उपत्यका विजय गरी राज्य गरेका थिए ।

उपर्युक्त तथ्यका आधारमा जगतसिंह र नायकदेवीको सम्बन्ध फुपूचेला र मामाचेलीको रहेको देखिन्छ । दक्षिण भारतमा मामाचेली र फुपूचेलाको हक लाग्ने चलन कायम रहँदै आएको छ । त्यतिबेला नेपालमा पनि यस्तो प्रथा चल्दथ्यो भन्ने कुरा यस घटनाबाट स्पष्ट हुन्छ । यस तथ्यलाई तुल्सीराम वैद्यले पनि स्वीकार्नु भएको छ (टि.आर. वैद्य, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, २०७४।६।७) । वास्तवमा मल्लवंशी, कर्णाटवंशी दुवैको आगमन भारतबाटै भएको देखिन्छ । फेरि नेपालमै पनि मामाकी छोरी फुपूका छोरा र फुपूकी छोरी मामाका छोराको विवाह गर्ने ठकुरी, राणा क्षत्री र गुरुङ, मगर आदि मतवाली जातिहरूका केही वर्ग कायमै रहेको पाइन्छ । यसलाई मातृसत्तात्मक प्रथाको एउटा अवशेष मानिन्छ (शर्मा, २०७७ : ४६) । यसपछि जयस्थिति मल्लका सन्तानहरू अर्थात् पछिल्ला मल्ल राजाहरूको बुढो मावली खलक कर्णाटवंशी भएकाले तिनले आफूलाई गर्वसाथ कर्णाटवंशी लेखेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

ऐतिहासिक स्रोतसामग्रीहरूमा मल्लहरूको उल्लेख विविध रूपले गरिएको भएता पनि नेपालका मल्लहरूलाई सोभै प्राचीन मल्ल जातिसँग सम्बन्ध राख्न सकिने ठोस प्रमाणहरू भने पाउन सकिएको छैन । तर पनि यहाँका मल्लहरू पदवी ग्रहण गरेका जाति भने मान्न सकिदैन । वंश विशेषकै द्योतकका रूपमा “मल्लवंश” लाई लिन सकिन्छ । लिच्छवि, शाक्य, कोलीहरू जस्तै मल्लहरू पनि उच्च घरानिया राजकुलसँग सम्बन्ध राख्दथ्यो । जसरी ईशापूर्व पाँचौं शताब्दीतिर भारतको उत्तर विहारको वैशालीमा संघराज्य स्थापना गरी लोकतन्त्रात्मक शासन गरिरहेका लिच्छविहरू मगध सम्राट अजातशत्रुको आक्रमणले गर्दा त्यहाँबाट भागेर आश्रयका लागि नेपाल उपत्यका पसे । ठीक त्यसैगरी मल्लहरू पनि नेपाल आउनु अघि उत्तरी भारतको कुशीनगर, जहाँ भगवान गौतम बुद्धले आजभन्दा लगभग २६०० वर्ष अघि निर्वाण प्राप्त गरेका थिए, त्यहाँ गणतन्त्रात्मक शासन गरिरहेका थिए । तर ईशाको पाँचौं, छैठौं शताब्दीतिर साम्राज्यवादी गुप्त शासक चन्द्रगुप्त मौर्यको आक्रमणले गर्दा मल्लहरू त्यहाँ टिक्न नसकेपछि भागेर आत्मसुरक्षार्थ नेपालको पहाडी भूभागमा पसे । यसरी लिच्छवि, कोलीय, शाक्य जस्तै मल्लहरू पनि शुरुमा यहाँ शरणार्थीको रूपमा पसेका थिए । लिच्छविहरू किराँतीहरूलाई हटाएर यहाँ शासन संचालन गरेर बसे भने अरु जातिहरू मौकाको ताकमा रहे । शाक्यहरू पाटन क्षेत्रमा बसेका थिए भने कोलीहरू काठमाडौं अर्थात् केलटोलमा बस्ने गर्थे । त्यस्तै मल्लहरू शुरुमा गण्डकी क्षेत्रमा पछि उपत्यकामा नै कतै बसोबास गरेको बुझिन्छ । एघारौं शताब्दीदेखि भने मल्लहरू कुनै न कुनै रूपमा यहाँको राज्यप्रशासनमा सक्रिय भएर देखापरेका थिए । यही क्रम चल्दै जाँदा शुरुमा एकान्तर रूपमा, पछिबाट एकलौटी रूपमा र अन्त्यमा विखण्डित राज्यका स्वतन्त्र राजाहरूका रूपमा नेपाल उपत्यकाको राज्य संचालन गरेर बसे । यो स्थिति गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौं उपत्यका विजय नगरेसम्म कायम रह्यो । यसरी मल्ल (नेवार राजा) हरू आफ्नो समयभरि नेपालका प्रमुख राजवंशका रूपमा चर्चित रहे । यस तथ्यलाई दक्षिण र पश्चिमतिरबाट उपत्यकामा आक्रमण गर्न आउने डोय वा खस राजाहरूका “नेपालका सारा राजालाई करद(कर तिर्ने) बनायौं” भन्ने अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन्छ । जेहोस् मल्लहरूले नेपालमा लगभग पाँचसय वर्षसम्म राज्य गर्दा नेपाल नामबाटै यस क्षेत्रको ख्याति र प्रसिद्धि फैलाए ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- चालिसे, पुष्पराज (२०४८). *नेपालको पुरानो इतिहास र सभ्यता*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भा, हितनारायण (सन् १९७०). *दि लिच्छवीज (अफ वैशाली)*. वाराणसी : चोकम्बा संस्कृत सिरिज ।
- नेपाल, ज्ञानमणि (२०५४). *नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास*. काठमाडौं : नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान केन्द्र. त्रि.वि. ।
- बज्राचार्य, धनवज्र. डोयहरू को हुन् ? पूर्णिमा. पूर्णाङ्क ४ ।
- बज्राचार्य, धनवज्र (२०३०). *लिच्छविकालका अभिलेख*. काठमाडौं : नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान केन्द्र.त्रि.वि. ।
- बज्राचार्य, धनवज्र (२०६४). *गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना*. काठमाडौं : नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।
- बज्राचार्य, धनवज्र र मल्ल, कमलप्रकाश (सम्पा.) (सन् १९८५). *गोपालराज वंशावली*. काठमाडौं : नेपाल रिसर्च सेन्ट ।
- भण्डारी, हुण्डीराज (२०२७). *नेपालको आलोचनात्मक इतिहास*. वाराणसी : बाबू माधवप्रसाद शर्मा ।
- रेग्मी, डि.आर. (सन् १९६६). *मिडियभल नेपाल*. भाग-३. कलकत्ता : के.एल.मुखोपाध्याय ।
- रेग्मी, डी. आर. (सन् १९६६). *मिडियभल नेपाल*. भाग-४. कलकत्ता : के.एल.मुखोपाध्याय ।
- शर्मा, बालचन्द्र (२००८). *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*. वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी ।
- शर्मा, जनकलाल (२०७७). *हाम्रो समाज: एक अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शाह, ऋषिकेश (सन् १९९२). *एनसियन्ट एण्ड मिडियभल नेपाल*. न्यू दिल्ली : मनोहर पब्लिसर्स ।
- श्रेष्ठ, पुरुषोत्तमलोचन (२०५८). *त्रिपुर र युथुनियम राजकूल*. भक्तपुर : भक्तपुर नगरपालिका ।